

Jezik i pismo glagoljskih grafita

Derek, Katarina

Undergraduate thesis / Završni rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:702888>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-28**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

zir.nsk.hr

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Sveučilište u Zadru
Odjel za kroatistiku
Sveučilišni prijediplomski studij
Hrvatski jezik i književnost

Katarina Đerek

Jezik i pismo glagoljskih grafita

Završni rad

Zadar, 2024.

Sveučilište u Zadru
Odjel za kroatistiku
Sveučilišni prijediplomski studij
Hrvatski jezik i književnost

Jezik i pismo glagoljskih grafita

Završni rad

Student/ica:

Katarina Đerek

Mentor/ica:

Prof. dr.sc. Gordana Čupković

Zadar, 2024.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Katarina Đerek**, ovime izjavljujem da je moj **završni** rad pod naslovom **Jezik i pismo glagoljskih grafita** rezultat mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mogega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mogega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 20. rujan 2024.

Sadržaj

1. UVOD	1
2. DEFINICIJA GRAFITA	2
3. HRVATSKI GLAGOLJSKI GRAFITI.....	4
4. AUTORI GLAGOLJSKIH GRAFITA	5
5. RASPROSTRANJENOST GLAGOLJSKIH GRAFITA	7
6. JEZIK I PISMO GLAGOLJSKIH GRAFITA	8
7. ZAKLJUČAK	12
8. LITERATURA.....	13

SAŽETAK

U ovom su radu predstavljene glavne osobitosti glagoljskih grafita, njihovi tipični autori i geografska rasprostranjenost. Posebno je sagledana problematika jezika i pisma tekstova glagoljskih grafita te je na dva primjera dana analiza jezičnih obilježja, koja s jedne strane pokazuje osobitosti hrvatskoga crkvenoslavenskoga, a s druge strane osobitosti hrvatskoga narodnoga (čakavskog) jezika. Time se pokazuju i glavna obilježja povijesti hrvatskog jezika koja su posredovana i u glagoljaškim kodeksima.

Ključne riječi: hrvatsko glagoljaštvo, hrvatski crkvenoslavenski, čakavsko narječje, ustavna glagoljica, kurzivna glagoljica

SUMMARY

The language and script of Glagolitic graffiti

This paper presents the main features of Glagolitic graffiti, their typical authors and geographical distribution. The problem of the language and script of the Glagolitic graffiti texts is especially considered, and an analysis of language characteristics is given on two examples, which on the one hand shows the peculiarities of the Croatian Church Slavonic and on the other hand the peculiarities of the Croatian vernacular (Čakavian) language. This also shows the main characteristics of the history of the Croatian language, which are also mediated in the Glagolitic codices.

Keywords: Croatian Glagolitic, Croatian Church Slavonic, Chakavian dialect, constitutional Glagolitic, cursive Glagolitic

1. UVOD

Glagoljski grafiti su, iako ih čine kratke, počesto i fragmentarne tekstovne poruke, vrijedno svjedočanstvo obilježja jezika i pisma iz minulih stoljeća, uz to što su dragocjeno vrelo za istraživanje kulture svakodnevice i za druga povijesna, onomastička, etnološka i antropološka istraživanja.

Najznatniji proučavatelj hrvatskih glagoljskih grafita, Branko Fučić o njima piše kao o “bezobzirnim črkarijama” koje su “zaposjedale bilo koju slobodnu površinu na kojoj se oštrim šiljkom moglo grepsti ili pisaljkom pisati” (Fučić, 1982: 20), ali ih ipak visoko vrednuje kao bogatu riznicu pokazatelja ljudskih osobina i običaja.

U ovom su radu kratko predstavljene glavne osobitosti glagoljskih grafita, njihovi tipični autori i geografska rasprostranjenost. Posebno je sagledana problematika jezika i pisma tekstova glagoljskih grafita te je na dva kratka primjera dana analiza jezičnih obilježja, koja s jedne strane pokazuje osobitosti hrvatskoga crkvenoslavenskoga a s druge strane osobitosti hrvatskoga narodnoga (čakavskoga) jezika. Time se pokazuju i glavna obilježja povijesti hrvatskoga jezika koja su posredovana i u glagoljaškim kodeksima.

2. DEFINICIJA GRAFITA

Naziv *grafit* “potječe iz grčkog *grafo* – ‘pišem’ (tal. *graffito*), kao “urezan, utisnut ili na neki drugi način ostvaren natpis ili crtež na zidu ili nekoj drugoj površini” (Botica, 2001: 79). Grafiti se mogu pojavljivati u nekoliko osnovnih formi, obično se izdvajaju tri glavne forme: simbolička, slikovna i tekstualna, te njihove različite kombinacije: simboličko–slikovna, simboličko–slikovno–tekstualna, simboličko–tekstualna, slikovno–tekstualna. Teme grafita mogu biti različite, uglavnom vezane za prizore iz svakodnevnoga života (Nosić, 2014: 438).

Postoje različiti načini i pokušaji definiranja i klasificiranja grafita, a u fokus se stavlja podjela na sadržajni i formalni aspekt tumačenja grafita s obzirom na njihovu strukturu. Botica ih promatra kao književne strukture pa ističe:

“Moguće je i stoga što je grafit u tom značenju diskurz i, kao takav, konkretna manifestacija jezika u posebnom kontekstu. To ga čini višeslojnim jer su podjednako važni i njegovi jezični elementi, kao sredstva informacije, i okolnosti specifične komunikacije: recipijenti, prostor i vrijeme – kao izvanjezični čimbenici.” (Botica 2001: 79).

Grafiti također mogu prikazivati odnos pojedinca prema ljubavi, prijateljstvu, životu, religiji i drugim društvenim pojavama, ovisno o suvremenosti koja okružuje autora grafita (Botica, 2001: 81). S obzirom na to da je grafit, bilo kao riječ bilo kao slika, neplanski urezan u arhitektonski prostor, s tim u vezi se otvara i pitanje legalnosti njihova postavljanja, odnosno je li riječ o grafitima kao kulturi, je li riječ o subkulturi ili pak o vandalizmu (usp. Botica, 2001: 81). S povijesne distance odnos dopuštenoga i nedopuštenoga s obzirom na izradu grafita znatno je drugačiji: danas se grafiti ne urezuju unutar crkve dok je u prošlim stoljećima upisivanje različitih poruka hodočasnika i svećeničkoga podmlatka na freske i zidove unutar crkve bio izrazito raširen običaj prema kojemu nije iskazivano negodovanje, može se reći da je takvo ponašanje bilo društveno prihvatljivo.

Osobitost jezika grafita jest otvorenost upisivanju novih značenja od strane promatrača, ali i zatvorenost izvornih značenja unutar ciljane skupine:

“Recipijenti na koje računaju grafitari pripadaju uglavnom istom krugu asocijativnoga mišljenja te se sadržaj grafita ostvaruje sličnim smislom i za

stvaraoce i za primaoce. Riječi i sklopovi riječi u takvoj komunikaciji imaju svoje i doslovno i preneseno značenje, mada su rasponi prenesenoga značenja ublaženi tom interakcijom. Preneseno značenje uvijek je složenije u recipijenta nego u primarnog stvaraoca. Doslovno se značenje, i cijeli diskurz, ostvaruje u konkretnim situacijama, u običnome životu.” (Botica, 2001: 81–82).

Prepoznatljiva skupina autora grafita i u suvremenosti i u prošlosti jesu mladi pa je univerzalno primjenjiva definicija:

“Grafiti su zato izraz sukoba generacija, ali istodobno i simbolički izraz društvenog konflikta koji nadilazi generacijski konflikt. Pa i sam generacijski konflikt simbolizira vječiti društveni konflikt vlasti i buntovništva, komformizma i individualnosti, reda i anarhije. Grafiti su način da mladi izraze svoje želje, stajališta, poruke” (Lalić, Leburić, Bulat, 1991: 142).

Zajedničko im je i to da se javljaju u rasponu od umjetničkih murala i lucidnih dosjetki do natpisa koji su vulgarni. Iako grafiti mogu biti prenositelji privatnih poruka te mogu biti namijenjeni samo jednoj osobi, zapravo su to generalizirane poruke koje se žele afirmirati što većem broju ljudi (Lalić, Leburić, Bulat, 1991: 143).

Grafiti se javljaju u mnogim starim kulturama i njihovi su početci vezani uz same početke uporabe pisanih znakova. Pojedini istraživači povezuju ih sa špiljskim crtežima iz prapovijesnoga doba, primjerice u Francuskoj, u špilji Lascaux, i Altamiri u Španjolskoj, a osobito je grafiterska djelatnost istaknuta u sustavu egipatskih hijeroglifa (usp. Botica, 2001: 82). Od početaka je grafitarenje povezano s ritualnim i sakralnim pri čemu se ističe primjer starozavjetnoga Jahvina upozorenja na zidu palače kralja Baltazara u Babilonu, opisano u knjizi proroka Danijela:

“A evo što je napisano: Mene, Mene, Tekel, Parsin. A te riječi znače: Mene: izmjerio je Bog tvoje kraljevstvo i učinio mu kraj; Tekel: bio si vagnut na tezulji i nađen si prelagan; Parsin: razdijeljeno je tvoje kraljevstvo i predano Medijcima i Perzijancima.” (Daniel 5, 25 – 28, *Online Biblija*)

Kada je riječ o povijesti hrvatskih grafita, poznato je da su ispisivani u srednjem vijeku vezano za glagoljašku, ali i za latinsku pismenost. U ostacima antičke Salone nalaze se

uglavnom odrazi službene uporabe (epigrafi i epigrami), a nema formulacija “koje bi bile grafičke, u današnjem poimanju grafita” (Botica, 2001: 83).

3. HRVATSKI GLAGOLJSKI GRAFITI

Glagoljski grafiti predstavljaju najstarija svjedočanstva i dokaze pismenosti u Slavena. Na prvim spomenicima slavenske pismenosti u 9. stoljeću javljaju se paralelno ili naizmjenično s ćiriličnim slovima kao odraz vježbi pisanja slavenske azbuke, zatim u funkciji ukrašavanja unutrašnjosti crkve (primjerice oltara) ili uporabnih predmeta (vaza i slično) te u praktičnoj funkciji priručnog zapisivanja imena pokojnika (primjerice opeka u grobu). O toj prvoj slavenskoj grafitnoj pismenosti svjedoče arheološki nalazi (usp. Žagar 2013: 335–347).

Za novovjekovne glagoljaške grafite, koji su uglavnom parani po freskama, što je osobito rašireno po istarskim crkvicama, prepoznato je da su vježbe pisanja “i odraz težnje za upisivanjem sebe u prostor (i vrijeme)” (Čupković, 2013: 123). Crkva svete Marije *na Škrilinah* pokraj Berma najpoznatija je ispisana crkva, a nju su oslikali majstori radionice Vincenta iz Kastva. Ta je crkva čitava ispisana grafitima, a među njima izdvajaju se oni kojima se ostvaruje u određenoj mjeri provokativna komunikacija, ili kao negativni komentar prema suvremenicima ili kao uvredljivi iskazi. „Proučavanim grafitima pripadnost grupi iskazuje izdvojena skupina učenika, *žakni* glagoljaši. Nad činom samoiskazivanja jest pučka recepcija poruke, kao dominantni cilj kreacije i kao oblik dvosmjerne komunikacije, otvorene novim dopisivanjima (Čupković, 124, 125: 2013). Na gotičkim freskama uočljive su, u narativnoj ikonografskoj tehnici, scene koje se razvijaju u periodične prizore nalik stripu (Čupković, 2013: 127). Likove na freskama promatrač doživljava kao kazališne lutke, a dijelovi su tijela oslikani pomoću bordura koje odjeljuju freske. „Nepostojanjem dubine i otvaranjem prostora ispred zida te izvođenjem i spuštanjem lika prema promatraču otvorena je dvosmjerna komunikacija između promatrača i lika; promatrač je izazvan ne samo na iskazivanje komentara već i na konzerviranje komentara upisivanjem u fresku: urezivanjem komentara na zid promatrač se projicira u prostor lika kao što je lik oslikan ispred zida projiciran u prostor promatrača“ (Čupković, 2013: 127,128). Ikonografski raspored fresaka potiče reakciju promatrača. U donjem su nizu fresaka uglavnom postavljeni provokativni i „zemaljski“ sadržaji pa se na taj način sagledava vandaliziranje. Primjetno je da je broj grafita

na kojima se pojavljuju pozitivni likovi manji od broja grafita na kojima su uglavnom uvredljivi iskazi.

Branko Fučić (1982) na freskama je iščitao 127 grafita, a najispisanijom freskom smatra se freska *Dispute u hramu* koja sadrži preko 45 grafita. Zatim slijedi freska *Bijeg u Egipat* koja sadrži preko 16 grafita. Freske *Sveta Apolonija*, *Sveti Sebastija*, *Leonard* i *Barbara* imaju po samo jedan grafit.

4. AUTORI GLAGOLJSKIH GRAFITA

Iako je anonimnost autora osnovno obilježje grafiteske djelatnosti, iz sadržaja glagoljskih grafita, zahvaljujući stalnoj prisutnoj okrenutosti i prema autoreferencijalnosti, može se iščitati i tko su bili ljudi koji su ih urezali kao i kojim povodom su to radili:

“Tvorac poruke koju nosi grafit istovremeno je i izvoditelj¹⁹, pa nam grafit kroz socijalno-psihološku predodžbu može mnogo reći o autoru grafita, jedinomu čovjeku koji je istovremeno i inicijator i izvršitelj djela, ali i vlastiti obožavatelj svoje smjelosti.” (Zaradija Kiš, 2012: 242)

O autorima grafita saznajemo tako što su se oni sami predstavljali vlastitim imenom i podrijetlom, primjerice: *Totu be pop Mihovil iz Berma*. Uglavnom su to bili klerici koje upoznajemo dok su bili dječaci i mladići koji su od uglednih svećenika glagoljaša učili čitati i pisati pa su njihovi pisarski pokušaji bili vidljivi na zidovima u crkvama (Fučić, 1982: 15).

“U Bermu čitamo: >>To pisa žakan Ivan Špaka kada se učih pisat<< (Beram, grafit 94, 16. stoljeće), a na brojnim mjestima po zidovima crkava u Barbanu, Bermu, Draguču, Humu i Lovranu zapažamo glagoljske azbučne nizove kao naučene školske lekcije glagoljaških đaka” (Fučić, 1982: 15).

Što se tiče žakana i *dijaka*, njih pronalazimo na podučavanju kod popova glagoljaša i po malim seoskim župama kao, na primjer, Zamask. Njihova se imena na grafitima i natpisima poklapaju sa župama gdje su živjeli i djelovali popovi glagoljaši. U Kvarneru su to bile župe u kojima su glagoljaši bili organizirani u ruralne kaptole, a u Istri su to bili Beram, Barban i

Roč. Otok Krk je vodeći u tome, pa na jednom natpisu iz 1578. godine na žakne otpadalo 11 osoba, dok je na popove glagoljaše otpadalo 14 osoba (Fučić, 1982: 15). Na glagoljskim se grafitima može iščitati kako su mladi glagoljaši postepeno postajali klerici, kako uče Sveto Pismo, kako *dijaci* postaju žakni i slično, da bi postali redovnici i preuzeli titulu *pop* te ostavili brojne zapise o svetoj misi. Mlada se misa održavala učestalo u mjestu gdje je mladi pop rođen te je za njega i njegovu obitelj predstavljala jedan od najvažnijih događaja. To je slavlje izgledalo poput pira koji je bio prožet folklornom i liturgijskom ceremonijom. U proslavu su bila uključena i hrana i piće, razni darovi i mirazi, a često je bilo i pucnjave. Tragove svjedočanstva o tim ceremonijama nalazimo na crkvenim zidovima u obliku grafita (Fučić, 1982: 16).

Ako se pak osvrnemo na razliku između glagoljskih grafita i natpisa¹, glavna činjenica je ta da su glagoljski grafiti, za razliku od natpisa, napisani od strane samo jednog čovjeka kojeg smatramo ujedno i izvoditeljem i inicijatorom. Grafit možemo definirati i kao osoban zapis kojeg su njegovi autori izveli bez nekih velikih priprema. Tu se postavlja pitanje koje je značenje glagoljskih grafita za povijest, posebno povijest odozdol, kao povijest svakodnevice:

“Nigdje kao na grafitima ne osjećamo na neposredan način bilo vremena, ljudske temperamente, njihov odgoj i kulturnu razinu, njihove psihološke reakcije, živi govor ljudi sa svim njihovim dijalekatnim preljevima” (Fučić, 1982: 21).

¹ “Članovi glagoljaških redovničkih zajednica bili su sastavljači i inicijatori glagoljskih natpisa. U samostanskim zajednicama klešu se i najstariji naši glagoljski spomenici: Krčki natpis, Baščanska ploča i Jurandvorski ulomci” (Fučić, 1982: 16). Najveći je broj sačuvanih glagoljskih natpisa bio posvećen gradnji crkve ili samostana. Uz to se jako puno glagoljskih natpisa nalazio i na privatnim kućama. Te su natpise na novu sagrađenu kuću uglavnom stavljali popovi glagoljaši ili seoski župani, a uz njihova se imena pojavljuju i titule koje su obnašali (Fučić, 1982: 19).

5. RASPROSTRANJENOST GLAGOLJSKIH GRAFITA

Tekstovi urezani u tvrdi materijal su kratki i šturi, posebno u usporedbi s kodeksima koji su jezično puno bogatiji. Osim što su oskudni riječima, oskudni su i slovima tako da se na njima ne mogu naći sva slova glagoljske azbuke. Natpise definiramo i kao nužnu dopunu rukopisnoj građi te slika glagoljske pismenosti bez njih ne bi bila potpuna. Oni detaljnije pokazuju javni život pojedinca, stoga se dijalekatne osobitosti i govorni jezik nekog kraja i određenog vremena slobodnije javljaju na natpisima i grafitima (Fučić, 1982: 1, 2).

Najstarija hrvatska glagoljična epigrafska građa vezana je za prostor Istre i Kvarnera te Dalmacije i seže u konac 11. i početak 12. stoljeća, tome se pridružuje i najstarija epigrafska građa iz Hercegovine, kao odraz širenja glagoljice južnim putem, koji je spajao hrvatske krajeve s makedonsko-bugarskim područjem (usp. Fučić 1982: 6). Geografski se posebno ističe natpis iz sela Kijeveci u Bosanskoj krajini, na rubu panonskog prostora pa bi se mogao povezivati i sa sjevernim, panononsko-moravskim utjecajem. U 13. i 14. stoljeću znatno se prorjeđuje prvotni areal prostiranja glagoljskih spomenika dok u 15. stoljeću dolazi do znatnog povećanja i broja spomenika i područja na kojima se prostiru:

“Sada glagoljska epigrafika preplavljuje unutrašnju Hrvatsku, zadarsko područje s otocima i Bihaćku krajinu a istodobno i srednju Istru. Osobito je izrazit prodor glagoljice na područje Koparštine.” (Fučić 1982a: 9).

16. stoljeće predstavlja završni procvat glagoljaške pismenosti i brojni su grafiti ispisani po čitavoj Istri. Već od 17. stoljeća može se pratiti povlačenje glagoljske pismenosti na usko obalno područje, a taj je proces dovršen u 18. stoljeću kad se po epigrafskoj građi može pratiti kako se glagoljica povukla “na svoje početne teritorijalne položaje, u svoju prvobitnu jezgru, u istočnu Istru, na Kvarnerske otoke i na zadarsko područje” (Fučić 1982a: 9).

6. JEZIK I PISMO GLAGOLJSKIH GRAFITA

Hrvatski su glagoljski grafiti ispisani uglavnom kredom, bojom ili ugljenom ili uparani oštricom, najčešće na zidovima, a u tako različitim i specifičnim tehnikama pisanja posebno do izražaja dolaze različiti oblici slova:

„Glagoljski grafiti od posebna su značaja u paleoslavističkim istraživanjima i po tomu što su izravan paleografski dokument iz kojega se iščitava tehnički način oblikovanja uparanih glagoljskih slova na podlogu. Pisanje zašiljenim predmetom na hrapavu podlogu žbuke ili glatku i tvrdu podlogu boje znači i posebnosti u slovnim oblicima“ (Zaradija Kiš, 2012: 242).

Proučavajući lovranske grafite Zaradija Kiš je dala podjelu na tri skupine s obzirom na oblike slova: grafiti pisani ustavnom glagoljicom, grafiti pisani ustavno-kurzivnim pismom i grafiti pisani kurzivnom glagoljicom. Grafiti pisani ustavnom glagoljicom datirani su u 15. stoljeće, u vrijeme kad nastaju i freske na kojima su ispisani, a obilježavaju ih pogreške u pisanju pojedinih slova (primjerice izokretanje slova B i Z), što upućuje na autora žakna koji se tek uči kako u glagoljaškoj misi tako i u pisanju glagoljice. Od elemenata starine u ovoj skupini zapaženo je bilježenje grafema *jat* (*ê*) za brojčanu vrijednost 800 (što je bilo uobičajeno bilježenje u ranijim stoljećima, usp. Zaradija Kiš, 2012: 244). Na vježbe pisanja upućuju i sadržajna i sintaktička fragmentarnost: *TO Ê PISAH Ž(A)KAN'* (Zaradija Kiš, 2012: 244).

Grafiti ispisani ustavno-kurzivnim pismom obilježavaju prijelaz s 15. u 16. stoljeće. U tim se grafitima u istoj riječi prepliću slova ispisana ustavnim pismom sa slovima ispisanim kurzivnim pismom, što pokazuje da se autori grafita uče jednome i drugome pismu. Sadržajno može biti riječ i o dosta razvijenim tekstovima, pretežno biblijskim citatima. Tako je na jednom lovranskom grafitu zabilježen odlomak “Pjesme o vrsnoj ženi” iz starozavjetnih *Mudrih izreka*:

*ŽENU KRÊPKU AĈE
KTO OBRÊĈET'
OT KRA(I)NIH I
DALEĈNIH
STRAN'*

C(Ê)NA EE UPVAET

NA NU SRCE MUŽA

EE I RIZ-

AMI (Zaradija Kiš, 2012: 245)

Tko će naći ženu vrsnu?
Više vrijedi ona nego biserje
Muževljevo se srce uzda u nju,
I blagom neće oskudijevati (Izr. 31, 10–11)

Odlomak je zabilježen u jeziku kojim je napisana crkvena knjiga, a ne u razgovornom jeziku autora grafita; riječ je o doslovnom citiranju hrvatskoga crkvenoslavenskoga predloška pa autor grafita, osim što se vježba pisati, pokazuje i ono što je zapamtio (memorirao) iz crkvenih knjiga koje mu služe kao priručnici, pri čemu se grafiteska dosjetka i lucidnost manifestira odabirom teme (o ženama). Hrvatska crkvenoslavenska jezična obilježja² vidljiva su u bilježenju *jata* i poluglasa (zabilježena apostrofom), bilježenjem upitno-odnosne zamjenice *kto*, osobne zamjenice trećega lica u funkciji posvojne: *ee* ‘njezina’ te oblika trećega lica prezenta s nastavkom *-t*: *upvaet*.

Grafiti ispisani kurzivnom glagoljicom čine najbrojniju skupinu grafita i datiraju se u 15. i 16. stoljeće, koje je vrijeme i znatne raširenosti glagoljske pismenosti. Kurziv se u to vrijeme razvija iz dvolinijske poluuncijale u četverolinijsko pisanje (usp. Zaradija Kiš, 2012: 246). Kurzivno pisanje pokazuje se razvijenijim tipom pisanja, autori dobro vladaju glagoljicom i razvijaju svoje individualne rukopise uz bogatu uporabu ligatura i kratica, kao sredstava ekonomičnosti pisanja. Kurzivni grafiti osim što “na spontan način produžavaju život knjižne kurzive ili poluuncijale” (Zaradija Kiš, 2012: 246–247), pokazuju kako je i u ranom novovjekovlju, u doba prevlasti latinice, glagoljaška kultura još uvijek bitan čimbenik hrvatske kulture. Sadržajno se u ovoj skupini grafita najčešće pronalaze zapisi godina i to u rasponu od jednog stoljeća pa je takvo bilježenje imalo važnu ulogu kao određena vrsta podsjetnika za ponovni dolazak na isto mjesto u različitim generacijama (Zaradija Kiš, 2012: 247). Po učestalosti slijede grafiti na kojima su zapisane osobe koje su napisale grafit, titula te osobe te godinu zapisa. Većina ovih grafita započinje eksplicitnim upućivanjem na pisara/crtača grafitera: *TO PISA* ili *SIE PISA*, u pojedinim primjerima navedeni početak stoji

² O obilježjima hrvatske redakcije crkvenoslavenskoga jezika koja se uvriježeno naziva hrvatski crkvenoslavenski književni jezik usp. Gadžijeva i dr. 2014.

samostalno kao nedovršeni iskaz (usp. Zaradija Kiš, 2012: 247) i taj iskaz može biti i dodatno razvijen odnosnom zamjenicom bez postcedenta: *TO PISA ON KOMU* (Zaradija Kiš, 2012: 249).

U manjoj skupini grafita vidljive su i pogrđnice, kao i na beramskim grafitima, koje u u funkciji zadirkivanja ili ruganja, posebno pogrđnica *OSAL* ‘magarac’ (usp. Zaradija Kiš, 2012: 247). U manjem broju grafita zabilježeno je svjedočanstvo o prigodnim događajima važnim za pojedince, npr. godina održavanja mlade mise: *.ČFLA. (=1543.) DA PE POP’ GRG(U)R MLADU MAŠU* (Zaradija Kiš, 2012: 248), a u nekima su uz dataciju zabilježene i funkcije uglednika, koji evidentno nisu autori grafita: *.ČFID. (= 1525.) PRE FILIP DONADOVIĆ*; pre je svećenička titula u značenju ‘važan, prevažan’ (Zaradija Kiš, 2012: 248).

Opširniji su tekstovi grafita o aktualnim događajima kao i grafita koji predstavljaju moralne naputke (pouke). Kao zapis o aktualnim događajima ističe se lovranski zapis o pojavi opasne neimenovane bolesti:

*VA IME BOŽI(E) I D(Ê)VI MARIE AMEN .ČFL3. (=1558.)
M(I)SECA SEKTEBRA NA D(A)N .GĬ. (=14.) TA DAN
SE V LOVRANE ÊAVI NAGLA SMERT I UM-
RE DO .L. (=50) LUDI* (Zaradija Kiš, 2012: 249).

Iz skupine moralnih pastoralnih pouka izdvaja se grafit koji pripada literaturi *artes moriendi* (Zaradija Kiš, 2012: 250) a uobičajeno se pojavljuje na nadgrobnim natpisima:

*TO GOVORE MRTVI ŽIVOMU ČA ME GLEDAŠ ALE ČA SE
ČUDIŠ ALE NE ZNAŠ DA SAM BIL I ÊS' VČERA
KAKO SI TI DANAS A TI OČEŠ BIT ZUTRA [K]AKO SAM ÊS' DANAS
.ČFKZ. (=1549.)
TO PISA ŽAKAN MARKO* (Zaradija Kiš, 2012: 250).

U citiranom grafitu prevladavaju obilježja vernakulara, čakavskoga narodnoga jezika.³ Ističe se čakavska upitno-odnosna zamjenica *ča*, refleks *a* od poluglasa (*danas*), završno *-l* u participu: *bil* ‘bio’, treće lice prezenta bez suglasničkoga dočetka: *govore*, drugo lice jednine prezenta s nastavkom *-š*: *čudiš*. Na uža regionalna, sjeverozapadna čakavska govorna obilježja upućuju inicijalno *v-*: *včera* ‘jučer’ i inicijalno *z-*: *zutra* ‘sutra’.

³ O osobitostima čakavskoga narječja usp. Lisac, 2009.

Za razliku od grafita koji je starozavjetni citat i kojim grafiter pokazuje što je naučio, grafit s tematikom *memento mori* usmjeren je kao opomena na gledatelja, primatelja poruke, koji je i hodočasnik u crkvi, pa mu je i cilj biti ispisan razumljivim jezikom.

U jeziku glagoljskih grafita mogu se pronaći dragocjene rijetke potvrde pojedinih jezičnih oblika iz starine. Od takvih oblika Kapetanović je istaknuo: upotreba akuzativa umjesto lokativa: *v Pazin vicekapetan*, instrumental ‘bića’: *hercegom Ivanišem pogubiše*, sjeverozapadni čakavski oblik 1. lica jednine imperfekta: *bihi* (Kapetanović 2011: 426). Kapetanović izdvaja i glavne morfosintaktičke osobitosti natpisa i grafita: najrjeđe su potvrđeni oblici vokativa, srednjega roda i dvojine; oblici neodređenih pridjeva rjeđi su od određenih oblika; u kategoriji glagolskoga lica dominira treće; od glagolskih oblika preterit je češći od perfekta i prezenta, aktivni oblici od pasivnih; imperativ je češći od optativa (Kapetanović 2011: 426). Kao tipičan redosljed gramatičkih komponenata autoreferencijalnih iskaza (kojima autor grafita upućuje sam na sebe) prepoznata je struktura objekt – predikat – subjekt (usp. Kapetanović 2011: 427).

Mihaljević i Sudec (2011) donose detaljnu analizu svih gramatičkih razina te propituju u kojoj su mjeri jezične pojave zastupljene u tekstovima natpisa i grafita pouzdani izvori za povijest hrvatskoga jezika. Posebno ističu važnost proučavanja leksika jer mnogi leksemi zastupljeni u natpisima i grafitima nisu zastupljeni u Akademijinom povijesnom *Rječniku*: pronađeno je 30 takvih riječi (usp. Mihaljević i Sudec 2011: 418), a za velik broj riječi pokazalo se da je njihova najstarija potvrda upravo ona iz natpisa i grafita, a ne iz izvora koje ARj navodi kao najstarije: pronađene su 34 takve riječi (usp. Mihaljević i Sudec 2011: 419).

7. ZAKLJUČAK

Ovaj kratak pregled jezičnih i pisamskih specifičnosti glagoljskih grafita potvrđuje zapažanja iz literature kako se njima očituje “potreba srednjovjekovnoga pisca (dijaka, žakna, popa) da imenuje sebe ili svojega gospodara ili da definira ono što piše, zida, gleda” (Kapetanović 2011: 432). Žakni na naukovanu zidove crkve koriste kao mjesta potpisivanja te istodobno kao mjesta vježbanja pisanja i pokazivanja onoga što su naučili. Kako se grafitima komunicira s gledateljem/čitateljem koji je trenutni prolaznik i kako grafiti nastaju spontano izazvani aktualnim trenutkom, vidljiva je težnja autora za zadržavanjem razgovornoga, pučkoga izraza pa su u tom smislu, iako oskudni, tekstovi grafita vrijedno svjedočanstvo govornih osobitosti iz minulih stoljeća. S druge strane, u namjeri demonstriranja naučenoga gradiva iz starih misala i brevijara, ali i drugih vjerskih knjiga, autori grafita donose i biblijske citate u kojima se dobro čuvaju osobine hrvatskoga crkvenoslavenskoga pa su nam takvi grafiti i vrijedna svjedočanstva knjiških obilježja.

8. LITERATURA

Botica, Stipe. 2001. Grafiti i njihova struktura. *Umjetnost riječi* XLV (1): 79–88.

Čupković, Gordana. 2013. Tipovi uvredljivih iskaza s beramskih glagoljskih grafita. *Fluminensia* 25 (2). 123–141.

Fučić, Branko. 1982. *Glagoljski natpisi*. JAZU. Zagreb.

Fučić, Branko. 1982a. *Glagoljska epigrafika*. Kulturno-historijski vidovi. Kršćanska sadašnjost. Zagreb.

Gadžijeva, Sofija i dr. 2014. *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*. Priredio Milan Mihaljević. Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut. Zagreb.

Kapetanović, Amir. 2011. Morfosintaktička obilježja, gramatičko i obavijesno ustrojstvo najstarijih hrvatskih glagoljčnih epigrafskih spomenika (XI. – XV. st.). *Az grišni diak Branko pridivkom Fučić*. Radovi međunarodnoga znanstvenog skupa o životu i djelu akademika Branka Fučića (1920. –1999.), Galović, Tomislav (ur.). Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Institut za povijest umjetnosti – Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Staroslavenski institut – Sveučilišna knjižnica u Rijeci – Općina Malinska-Dubašnica. Malinska –Rijeka – Zagreb. 425–433.

Lisac, Jospip. 2009. *Hrvatska dijalektologija 2. Čakavsko narječje*. Golden marketing – Tehnička knjiga. Zagreb.

Mihaljević, Milan; Sudec, Sandra. 2011. Jezik hrvatskoglagoljskih natpisa i grafita. *Az grišni diak Branko pridivkom Fučić*. Radovi međunarodnoga znanstvenog skupa o životu i djelu akademika Branka Fučića (1920. –1999.), Galović, Tomislav (ur.). Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Institut za povijest umjetnosti – Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Staroslavenski institut – Sveučilišna knjižnica u Rijeci – Općina Malinska-Dubašnica. Malinska –Rijeka – Zagreb. 407–423.

Nosić, Vesna. 2014. Suvremeni tekstualni grafiti – vježbe. *Croatica et Slavica Iadertina X* (2). 437–453.

Online Biblija. Kršćanska sadašnjost. <https://biblija.ks.hr/daniel/5> (pristupljeno 1. rujna 2024.)

Zaradija Kiš, Antonija. 2012. Lovranski glagoljaški grafiti – posebnost pučkoga izričaja. *Zbornik Lovranščine 2* (1). 239–254.

Žagar, Mateo. 2013. *Uvod u glagoljsku paleografiju 1*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.